

Лекція №3

«Феномен» релігійної віри. Первісні релігійні вірування

Проблему феномену релігії не можливо розглянути об'єктивно без ретроспективного аналізу наукової спадщини дослідження даного феномену як інтегрованої картини генезису й буття досліджуваного явища.

Вперше термін «феноменологія релігії» був використаний голландським релігієзнавцем П'єром Даніелем Шантепі де ла Соссе (1848-1920) в «Учебнике истории религии» (1897). Роздумуючи над предметом і структурою сучасної йому науки релігії, він виділяє основні релігієзнавчі дисципліни: історію релігії і філософію релігії. При цьому він говорить про феноменологію релігії як про «міст», з'єднуючу ланку між двома основними дисциплінами. „Співставлення і групування різноманітних релігійних явищ (феноменологія релігії) забезпечує перехід від історії релігії до філософії релігії“. Даний фрагмент дозволяє деяким дослідникам вважати голландського релігієзнавця засновником такого напрямку як «феноменологія релігії».

Рідше з виникненням «феноменології релігії» пов'язують ім'я сучасника П'єра Даніеля Шантепі де ла Соссе Корнелія Тиле (1830-1902), який сформував тезу, що сильно вплинула на становлення і подальший розвиток нового напрямку в вивченні релігії. „Антропологія, – писав він, – не тільки показала універсальність релігії як людського прояву, але і виявила, що спосіб, яким вона проявляється, і елементи, із яких складається, всюди і в усі часи в сутності одні й ті самі. Щоби визначити ці явища, які постійно відроджуються, ми повинні розчленувати релігію, іншими словами, спочатку піддати її феноменолого-аналітичному розгляду“. В подальшому таке розчленування релігії і виявлення в ній інваріантних елементів стало рахуватись одним із найважливіших завдань феноменологічних досліджень.

Красников А.Н. вважає, що дані «батьків-засновників» про феноменологію релігію варто вважати неповними, оскільки на лінії розгляду питань історії і філософії релігії повинна існувати ще одна релігієзнавча дисципліна. Тобто в працях-

засновників розгляду питання феномену релігії остання як наука (феноменологія релігії) ще не самоідентифікувалась. Поза увагою, чи мало зачепленим, розглянутим залишалось питання предмету даної науки. Тому погляди Данієля Шантепі де ла Соссе і Корнелія Тиле прийнято вважати «докласичною феноменологією релігії».

Тільки після Першої світової війни розпочинається встановлення класичної феноменології релігії, і одним із її засновників вважається німецький мислитель Рудольф Отто (1869-1937). Його праця «Das Heilige» – «Святе» (1917) викликала полеміку в філософських, теологічних і релігійнознавчих колах. На той час критика виявилась в меншості щодо позитивних відгуків.

Головна заслуга Р. Отто, на думку дослідників його творчості, це детальна розробка категорії «священне» і феноменологічних описів універсального, сутнісної структури релігійного досвіду. Священне, вважає Р. Отто, повинно розумітись як складна, структурна категорія. В багатьох релігіях, в тому числі і в християнстві, велику увагу надають раціональному і моральному моментам священного. Але раціональним предикатом, що являє собою ясні і чіткі поняття, доступні мисленню, що піддаються аналізу і визначенню, не вичерпується сутність священного.

Глибинною сутністю релігії є переживання нумінозного, божественного. Р. Отто прагне вияснити сутність божественного з точки зору співвідношення раціонального із ірраціональним. Але ірраціональне постає як темна глибина, яка відкривається нашому почуттю, але недоступна розуму.

Сам термін «священне» використовується Р. Отто для означення ціннісної сфери буття, в якій наявна таємниця, котра розкривається в передчуттях і в чуванні як нуміозна налаштованість душі. Хоча переживання сакрального носить ірраціональний характер, Р. Отто намагається описати його основні моменти. Німецький мислитель розглядає їх як психологічні стани, які охоплюють релігійну свідомість при зустрічі з нуміозним, і є наступними:

- а) відчуття сотвореності (Kreaturgefühl);
- б) містичний жах (Mysterium tremendum);
- в) момент урочистості (numinose Hymen);
- г) захопленість (Fascinans);

г) священне як чудовище (Ungeheuer);

У свою чергу почуття містичного жаху поділяються на декілька ступенів:

- власне жаху (tremendum);
- величі (majestas);
- божественної енергії (energicum);
- таємниці (mysterium);

Р. Отто зустріч людини із святим розкриває як надто насичений емоційно-психологічний стан, де водночас зливаються, модифікуються панічний страх і неймовірне захоплення. Вчений виокремлює два типи містицизму: при першому єднання з Богом досягається через занурення людини в саму себе (інтровертивний містицизм); другий – містицизм «розкриття єдності», де повноту буття, єдність містики намагаються побачити в розмаїтті світу.

М Шелер дуже високо оцінює метод Р. Отто поступового очищення феномену релігії і його фіксації, що призводить до феноменологічного «розкриття сутності творинь» (Wesensschau), що і є основою феномену релігії.

Критикуючи елементи суб'єктивізму, характерні для протестантської теології, М.Шелер називає себе прихильником «філософського і теологічного об'єктивізму» і постійно підкреслює, що будь-якому вченню про релігійний акт і релігійну свідомість повинні відповідати і навіть передувати вчення про божественне. Саме так він бачить «сутність феноменології релігії», що, на його думку, повинна стати «кінцевою основою» для всіх інших наукових і філософських підходів до вивчення релігії. Сутнісна феноменологія релігії містить три розділи (за М. Шелером):

- а) сутнісну онтику божественного (Wesensontik);
- б) вчення про форми одкровення, в яких божественне являє себе людині;
- в) вчення про релігійний акт, за посередництва якого людина підготовлюється до сприйняття змісту одкровення і за посередництва котрого схоплює його в вірі.

Природу божественного М. Шелер розкриває за допомогою наступних засад:

- воно – абсолютно суще;
- воно – священне.

Тобто предметом феноменології стає релігійний досвід, що ніби стоїть по іншу сторону форм його вираження і засобів пізнання.

Кінцеве становлення феноменології релігії пов'язують із Герардусем Ван де Левом (1890 – 1950) і його працям «Ввід в феноменологію релігії» (1925) і «Феноменологія релігії» (1933).

В своїх працях Г. Ван де Лев приділяє багато уваги співвідношенню феноменології релігії та інших релігієзнавчих дисциплін. Те, що свою наукову практику він почав як історик релігії мало відбиття на його працях. Для нього основними питаннями були: «що?», «де?», «коли?» і потребувались глибокі знання мови, історії і культури народу, релігію, яку він вивчає. Найосновнішим постає питання збору матеріалів, звідки виокремлюється феномен релігії характерний для народу зокрема.

Завданням феноменології є аналіз структури релігійних явищ, а не встановлення зовнішніх подібностей чи відмінностей різних вірувань, що є внутрішнім. Так, магія, жертвоприношення чи молитва являються елементами, що є притаманні всім релігіям світу, тому потрібно зрозуміти їхнє значення як «елементів-конструкторів» релігійного феномену.

Проте ряд вчених, зокрема – Гараджа В.Н., стверджує, що у феноменології релігії немає системи, немає навіть бога в якості безпосереднього центру даного явища, і що феноменолог завжди має справу тільки із тими образами бога, які існують в різних релігіях. Та дані образи бога з якими працюють науковці не були плодом уяви, вони мале реальне підґрунтя як матеріальні, так і раціональні і духовні джерела.

Тобто термін «феноменологія релігії», відповідно до позицій провідних вчених-релігієзнавців, може означати: особливий метод або техніку порівняльних і типологічних досліджень релігійних явищ (П'єр Даніель Шантепі де ля Соссе); базову релігіологічну науку, що закладає підвалини для інших наук про релігію; окрему сферу досліджень у рамках релігієзнавства (Мірча Еліаде, Жак Ваарденбург); дослідження релігії, що повністю (Макс Шелер, Поль Рікер) або частково (Отто, Ван де Леув, Еліаде) перебувають під впливом феноменологічного філософського методу;

філософську чи богословську дисципліну або вступний етап богослов'я (Фрідріх Шлеєрмахер, Пауль Тилліх).

Іноді як синонім до «феноменології релігії» вживають термін «типологія релігії», а часом їх виокремлюють як дві різні дисципліни, адже завданням феноменології релігії є зрозуміти і показати суть релігії, а завданням типології релігії є сконструювати «ідеальний тип» релігії, який в емпіричному світі реально не існує, але дає змогу зрозуміти і впорядкувати емпіричні явища (незалежно від географії чи хронології) в аспекті їх зовнішніх і, головню, внутрішніх властивостей.

Феноменологічний підхід до релігії був реакцією на історизм тенденції XIX ст., на однобоке генетичне і еволюціоністське бачення релігії, на редукціонізм соціологів (Дюркгайм) і психологів (Фройд), на нормативний підхід богослов'я, яка не оцінювала належно нехристиянської релігії, а також на ізоляціонізм орієнталістів, які цікавились виключно релігією певної території і переважно з літературного погляду.

В духовному житті людства важко знайти фактор, який би протягом віків мав би більше значення як релігія. Вона була основним імпульсом в багатьох історичних рухах. Прийняття Азією буддизму, проповідь Євангелії в античному світі, експансія ісламу, реформація західної Церкви стали важливими подіями в житті людства.

Релігія впливає як на соціальне так і на духовне сприйняття індивіда, де в останньому вона відіграє найважливішу роль. В історії людства немає ні одного народу, який би був повністю позбавлений якихось форм вірувань. Навіть атеїстів не можна вважати людьми по-справжньому невіруючими. Ідеологічні міфи, що сприймаються ними на віру, – це своєрідне перелицювання віри. В результаті виникає вірування «атеїзм», що містить сутність віри в безсутнє, хоче примирити людину з останнім, заставити її прийняти те, що по своїй природі вона не здатна освоїти – бути нічим. Вони протистоять Розуму, Цілі, розумному Початку світу.

Що ж таке релігія, релігійна віра, що її породжує? Розглядаючи джерела її походження, стало зрозумілим, що існує якийсь феномен в самій сутності людини, що його прагнуть заперечити атеїсти.

Феномен релігії як вірування в якесь Першоначало притаманне було раннім формам вірувань:

1) фетишизм – віра в надприродну силу, якою начебто наділені неживі предмети (як природні, так і штучно створені людиною), та зв'язане з нею покоління ним; вважалось, що такі предмети є живими істотами і можуть мати для людини охоронне значення, шкодити її ворогам, впливати на природні стихії; дані, фетишистські уявлення, перейшли у розвинені релігії (поклоніння іконам, інші форми побожного ставлення до культових предметів). Колодний А. пише, що слово фетишизм походить від порт. *feticio* – зачарована річ, що полягає у мисленнєво-фантазійному наділенні деяких предметів і явищ неживої природи надчуттєвими якостями. Вперше феномен фетишизації докладно описав французький дослідник Шарль де Брюс (1709-1777) у книзі «Культ богів-фетишів»; він вважав, що фетиші – предмети неживої природи, що привертати увагу людини якимось особливими рисами. Справді, фетишистські уявлення пов'язувалися не з усіма, а лише з таємничими, неосвоєними й, до того ж, чимось особливими предметами та явищами (для людини ранньородового суспільства, наприклад, не кожний камінець міг бути фетишем, а лише той, що важко піддається обробці або вражає уяву особливостями форми чи обставинами, за яких його знайшли). Не правильно було б, за прикладом де Бруса та деяких інших дослідників, вважати фетишизм за віру в надприродні властивості мертвих предметів, адже фетиші – не просто предмети, а, за уявою вшановуючої їх людини, – істоти, наділені власним життям і здатні саме завдяки якимось таємничим, надприродним, надчуттєвим властивостям певним чином діяти на людину та її довкілля;

2) анімізм – термін, що об'єднує два різних поняття: віра в те, що кожна жива істота має в собі двійника – душу, яка може залишити свого носія, тим самим позбавивши його життя; віра в існування безтілесних істот – духів, ангелів, демонів, богів та богинь. Більш детальніше дана форма релігії представлена в «Релігієзнавстві» за ред. В.М. Адріанова: спочатку вона (душа) локалізується в тому чи іншому органі людського тіла – печінці, серці, мозку; потім її стали вважати нелокалізованим безтілесним духом. У гносеологічному відношенні анімістичні уявлення безпосередньо пов'язуються з нерозумінням людиною природи фізіологічних та психічних станів, таких явищ, як життя і смерть, сон і неспання, сновидіння,

непритомність, відчуття, мислення, воля, тощо. Первісні люди вважали, що дані відчуття діють лишень завдяки тому, що в їхньому тілі перебуває душа, що є носієм життя;

3) культ предків або мертвих – уявлення про те, що люди, які жили на світі раніше – їх пращури або родичі – продовжують своє існування після смерті і можуть втручатися в справи живих;

4) тотемізм – віра в те, що певне етнічне утворення – рід, плем'я або об'єднання племен – генетично походять від тієї чи іншої тварини або рослинного виду й рідше – від різних явищ природи і неживих предметів і зв'язане з цим уявлення релігійне поклоніння цьому виду, явищу або предмету. Тотемними істотами вважалися співродичами, які опікуються даним родом; полювання на них чи їх знищення в інший спосіб були заборонені, хоча у визначені дні з дотриманням певних обрядів тотемна істота забивалась і з'їдалась всім родом. Дану дію колектив вчених на чолі з В.М. Адріановим порівнює із сакральним актом, що віддалено нагадує християнське причастя. Відомо також, що тотемами були не лише стадні тварини (кровородинні стосунки співвідносились із тотемізованими стадними тваринами) – серед них траплялись й гусінь, орли, а й окремі дерева, а деякі індіанські племена мали своїми тотемами срібло і олію, що, на думку А. Колодного, є свідченням різного «прочитання» життєво важливої цінності даної моделі у зв'язках людини із природою;

5) полідемонізм – споріднене з анімізмом в іншому його значенні уявлення про те, що світ населений надприродними істотами – демонами, добрими або злими стосовно людей. А. Колодний виділяє групу демоністичних вірувань – віра в духів; соціумні причини цього типу вірувань пов'язуються з успіхами господарської діяльності людини, передусім з виникненням продукуючого землеробства, та подальшим розвитком її соціальної організації, появою патріархальних відносин. У гносеологічному плані віра в духів зобов'язана розширенню й збагаченню інтелектуальних здібностей людини, але дані успіхи не звільняють людину від стихійних сил природи, не виводили її на шлях послідовно правильної орієнтації в

довкіллі, хоча, безумовно, й розширювали сферу її діяльності, а світ людини при цьому роздвоювався на чуттєвий і надчуттєвий, предметний і духовний;

6) уособлення сил природи – зображення фантазією різних явищ, сил і предметів природи у вигляді людських або людиноподібних істот, поведінка яких ідентична поведінці останніх;

7) шаманізм – віра в здатність окремих людей, доводячи себе до стану екстазу, спілкуватись з духами та використовувати їх силу для лікування, викликання дощу та інших та інших практичних цілей. Шаманізм є однією із спроб людини прорватись до втраченого Раю, але в більшості випадків дані спроби виводили на людину на «слизький» шлях окультизму, і прагнучи оволодіти світом духів, вона опинялась в їхньому полоні;

8) магія – система певних дій та заклинань, за допомогою яких начебто можна впливати на явища природи або на інших людей. Власне діяльну сторону первісної релігійності за звичаєм називають магією (від грец. mageia – чаклунство) і розглядають як зародкову форму релігійного культу, а іноді магію зображують як сукупність заклинань, жертвоприношень, табу і ін., але магія – не просто обрядовість, але й не самі по собі уявлення про надприродне. Її змістом є віра в можливість вплинути на реальне суще через надприродне шляхом певного практично-умовного дійства; магія – єдність релігійної свідомості та дій і в ній немов би в концентрованому вигляді проявляється загальна характеристика релігії як специфічного практичного способу входження людини в світ;

9) політеїзм – віра в існування багатьох богів і ця форма релігії виступає також узагальнюючим вираженням усіх попередніх восьми форм релігії, котрі є певними етапами політеїзму загалом. Одним із різновидів політеїзму є також ентоїзм, при якому та чи інша етнічна чи соціальна група людей, не заперечуючи реального існування інших богів, обирає для поклоніння одного із них, укладаючи з ним договір (заповіт), спрямований проти інших груп та їх богів. Там, де боги політеїстичного пантеону утворюють у фантазії людей більш або менш єдиний ряд, колектив звичайною главою цього колективу вважається деякий головний бог, а тому дану систему вірувань можна назвати супермотеїзмом (від лат. supremus – найвищий).

Будь-яка релігія складається із трьох основних елементів: світогляду, життєвих нормативів і містичного відчуття, що знаходить зовнішнє вираження в культі. Людині властиво пов'язувати свої внутрішні переживання з якимись діями, в що їх «вбирає», а звідси, на переконання О. Менья, виник обряд, тобто певний культ [23, с. 29-30]. Відтак в культі виражається феномен даної релігії, або феномен віри людини в щось надприродне, в Абсолют.

Разом з тим, як свідчить як історична, так і релігієзнавча наука, найдавнішим проявом феномену релігії є так званий «прамонотеїзм» (Uhrmonoteismus). Йдеться про те, що «первинний» дополітеїстичний монотеїзм (який присутній, зокрема, в фетишизмі, анімізмі, шаманізмі) з часом послабився, розвинувся в різнобарвний політеїзм. Дану тезу про прамонотеїзм ввів Вільгельм Шмідт (1868–1945) і надалі розвивала його школа. Ним була розпочата велика 12-ти томна праця про «Походження ідеї Бога», в зв'язку із чим досліджувались різні релігії і прояв у них особливої форми вірування. Дані дослідження призвели до висновку, що повинна була існувати якась першопочаткова думка, думка основна, від якої ішли розгалуження. Тут йдеться про віру в єдине Першоначало, про цілковиту відсутність політеїзму. Тобто тут очевидно є паралель з текстом книги Буття, де йдеться про жертвоприношення Богу Авеля та Каїна (Бут.: 4, 2-16), яке було правдиво монотеїстичним і яке залишилось таким в нащадків Авеля, а в Каїна і його нащадків, через гріх братовбивства і зневагу Бога, безпосередній духовний зв'язок з живим Богом спершу замовчувався по причині згаданого гріха, а пізніше поступово послабився і втратив свою дію. Однак він не зник остаточно, а став проявлятися на наступних етапах розвитку релігії як намагання відновити цей втрачений зв'язок з Богом – відновлення „religare“.

Отже, в даній концепції, про єдину «зародкову» релігію, культ віри в Абсолют і є феноменом релігії. Сам культ (лат. cultus – догляд, шанування) має значення сукупності символічних дій, з допомогою яких віруюча людина вступає в контакт з надприродним, тобто Богом (сюди належать всі види дій, пов'язані з релігійно-магічними уявленнями: обряди, ритуали, жертвоприношення, таїнства, богослужіння, містерії, пости, молитви, а також використовувані при ньому матеріальні предмети –

храми, святилища, священні реліквії, посуд, одяг). Формування і ускладнення культу у всі історичні епохи пов'язувалось із розвитком релігійних вірувань. Історичні форми релігійного культу представлені наступними обрядами:

- магичні обряди – ґрунтувались на вірі в надприродні властивості і зв'язки матеріальних об'єктів і були спрямовані на використання цих властивостей в інтересах людини (фетишизм);

- заклинання духів – історична форма культу, що розвивається із розвитком анімістичних вірувань (шаманізм); з допомогою спеціальних екстатичних танців, співу, заклинання шамана – людини, що спеціалізується на спілкуванні із духами, і намагається вберегти людей від зловмисних дій;

- умилюючий культ з метою убагодіяння і здобрення богів з появою уявлень про надприродну силу, які керують долею світу і кожної людини зокрема (жертвоприношення: людські і тваринні).

Відтак саме культ відіграє роль зміцнюючих взаємозв'язків між віруючими конкретної релігії.

Варто підкреслити, що третій вид історичної форми культу у вигляді людських жертвоприношень богам, є прикладом спотворення уявлень про надприродну силу, відхід від початково закладеної концепції віри людини в єдиний початок, Абсолют. Але сам феномен релігії при цьому зберігається, бо, як наголошує сучасна філософська наука, феном це – будь-які підлеглі спостереженню предмет, факт, подія чи процес, що виступають об'єктами чуттєвого споглядання, на противагу усьому тому, що охоплюється завдяки розуму, розмислу, інтелекту, тобто є умосяжним.

Список літератури:

1. Адріанов В. М., Бублик С. А., Ібрагімов М. М., Чміль Б. Ф. Релігієзнавство: Навч. посіб. – К.: СП «Хрінком Інтер», 1998. – 495 с.
2. Академічне релігієзнавство: Підручник / За ред. А.М. Колодного. – К., 2000. – 431 с.

3. Бронк А. Науки про релігію // Релігія в сучасному світі: матеріали до курсу релігієзнавства. За ред. Г. Зімоня / З пол. Перекл. Г. Теодорович. – Львів: Свічадо. – 2007. – С. 17-40.
4. Кияк Д. Ватикан і українська теологічна освіта // Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць. – Вип. II: Україна і Ватикан у розвитку вищої освіти і духовності: матеріали Міжн. науково-практичної конференції „Україна і Ватикан у розвитку вищої освіти і духовності“ (Одеса, 30 жовтня 2008 р.). – Одеса, 2008. – С. 56-59.
5. Красников А. Н. Методология классической феноменологии религии // Вестник МГУ. – Сер.7. Философия. – №1. – 2004. – С.74-97.
6. Мень А. История религии: в поисках Пути, Истины и Жизни. Москва: Мирос, 1994. – 184 с.
7. Павлов С., Мезенцев К., Любіцева О. Географія релігій. – К., 1998. – 504 с.
8. Релігія // Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. – К.: УРЕ, 1973. – С. 438-439.
9. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
10. Яроцький П.Л. Релігієзнавство: Навч. посіб. – К.: Кондор, 2004. – 308 с.
11. Kern W., Pottmeyer H. J., Seckler M. Handbuch der Fundamentaltheologie. – Tübingen – Basel, 2000. – Band 1. – Traktat Religion. — 177 S.